

मराठी भाषिक प्रदेशातील प्रमुख उपभाषांचा ध्वन्यात्मक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास

दुबाळे जयदेव सर्जेराव¹ डॉ. महादेव अंगद जगताप²

¹शोधार्थी

²सहायक प्रोफेसर

मराठी-विभाग

सनराइज विश्वविद्यालय, अलवर, राजस्थान

सारांश

मराठी भाषा ही भारतातील एक समृद्ध आणि प्राचीन भाषा असून तिच्या भौगोलिक विस्तारामुळे विविध उपभाषांचा विकास झाला आहे. कोकणी, वऱ्हाडी, देशी, अहिराणी, खानदेशी आणि मालवणी या प्रमुख मराठी उपभाषा ध्वन्यात्मक दृष्टिकोनातून एकमेकांपेक्षा भिन्न वैशिष्ट्ये दर्शवितात. या समीक्षात्मक लेखाचा उद्देश मराठी भाषिक प्रदेशातील प्रमुख उपभाषांमधील ध्वन्यात्मक भिन्नता, साम्य व त्यामागील सामाजिक-भौगोलिक कारणांचा अभ्यास करणे हा आहे. पूर्वीच्या संशोधनांचा आढावा घेत ध्वनीरचना, उच्चारभेद, स्वर-व्यंजन बदल आणि लयीतील फरक यांचे तुलनात्मक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

मुख्य शब्द: मराठी उपभाषा, ध्वन्यात्मक विश्लेषण, उच्चारभेद, स्वर-व्यंजन प्रणाली.

प्रस्तावना

भाषेतील ध्वन्यात्मकता ही भाषाविज्ञानाची मूलभूत शाखा असून ती भाषेच्या उच्चार पद्धती, ध्वनीनिर्मिती आणि ध्वनीरचनांचा अभ्यास करते. मराठी भाषिक प्रदेश महाराष्ट्र, गोवा, कर्नाटक, मध्यप्रदेश व गुजरातच्या काही भागांपर्यंत पसरलेला असल्यामुळे स्थानिक प्रभावांमुळे उपभाषांमध्ये ध्वन्यात्मक फरक दिसून येतात. अनेक अभ्यासकांनी मराठी उपभाषांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला असला तरी त्यांचा तुलनात्मक ध्वन्यात्मक आढावा घेणे आवश्यक आहे.

साहित्याचा आढावा

देशपांडे (1979) यांनी मराठीच्या प्रादेशिक उपभाषांतील ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्यांवर सविस्तर चर्चा केली असून वऱ्हाडी व कोकणी उपभाषांतील उच्चारभेद स्पष्ट केले आहेत. आपटे (1991) यांच्या संशोधनात मराठी भाषेतील ध्वनीरचना व प्रमाणभाषेच्या तुलनेत उपभाषांतील ध्वनीपरिवर्तनांचा उल्लेख आढळतो. केळकर (1996) यांनी मराठीच्या सामाजिक व प्रादेशिक उपभाषांतील ध्वन्यात्मक बदल सामाजिक घटकांशी कसे निगडित आहेत हे स्पष्ट केले आहे.

मराठी भाषिक प्रदेशातील प्रमुख उपभाषांचा ध्वन्यात्मक दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास हा भाषाशास्त्रीय संशोधनातील एक महत्त्वपूर्ण आणि समृद्ध विषय मानला जातो. मराठी भाषा ही इंडो-आर्यन भाषाकुळातील एक प्रमुख भाषा असून तिच्या वापराचे क्षेत्र महाराष्ट्रासह गोवा, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, गुजरात तसेच सीमाभागांपर्यंत विस्तारलेले आहे. या विस्तृत भौगोलिक प्रसारामुळे मराठी भाषेत अनेक उपभाषा विकसित झाल्या असून त्यात प्रामुख्याने वऱ्हाडी, कोकणी (कोकण पट्ट्यातील मराठी), खानदेशी, दक्षिणी मराठी, अहिराणी, झाडीबोली, मालवणी इत्यादींचा समावेश होतो. प्रत्येक उपभाषेत ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्यांमध्ये सूक्ष्म तसेच ठळक फरक दिसून येतात, जे स्थानिक सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सामाजिक घटकांशी निगडित असतात. साहित्याच्या आढाव्यात विविध भाषाशास्त्रज्ञांनी या उपभाषांतील ध्वनिवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करून मराठी भाषेच्या ध्वन्यात्मक विविधतेचे सखोल विश्लेषण केले आहे.

मराठी उपभाषांच्या ध्वन्यात्मक अभ्यासाची परंपरा प्रामुख्याने विसाव्या शतकात अधिक स्पष्टपणे विकसित झाली. भाषावैज्ञानिक ग.ह. खरे, वि.का. राजवाडे, सु.बा. कुलकर्णी, शंकर गोपाळ तुळपुळे यांसारख्या संशोधकांनी मराठी भाषेतील ध्वनिशास्त्रीय वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करताना उपभाषांतील भिन्नतेकडे विशेष लक्ष वेधले. त्यांच्या संशोधनातून हे स्पष्ट झाले की, प्रमाण मराठीच्या तुलनेत उपभाषांमध्ये स्वरांचे उच्चारण, व्यंजनांचे संधारण, अनुनासिक ध्वनींचा वापर, तसेच लय व आरोह-अवरोह यामध्ये स्पष्ट भिन्नता दिसून येते. उदाहरणार्थ, वऱ्हाडी उपभाषेत स्वरांचे दीर्घत्व अधिक स्पष्ट दिसते, तर खानदेशी उपभाषेत गुजराती व हिंदीचा प्रभाव असल्यामुळे काही विशिष्ट ध्वनीरचना आढळतात. कोकणी पट्ट्यातील मराठीमध्ये पोर्तुगीज व स्थानिक द्रविड भाषांचा प्रभाव ध्वन्यात्मक स्तरावर जाणवतो, ज्यामुळे काही स्वर-व्यंजनांचे उच्चारण प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळे असते.

साहित्याच्या आढाव्यात असेही दिसते की ध्वन्यात्मक अभ्यास करताना संशोधकांनी प्रादेशिक भौगोलिक परिस्थिती, स्थलांतर, व्यापारसंबंध आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण यांचा विचार केला आहे. उदाहरणार्थ,

मालवणी उपभाषेतील काही ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्ये कोंकणी भाषेशी साधर्म्य दाखवतात, तर अहिराणी उपभाषेत उत्तर भारतीय भाषांचा प्रभाव जाणवतो. या अभ्यासांमुळे भाषेच्या ऐतिहासिक विकासाची दिशा आणि विविध उपभाषांच्या निर्मितीमागील सामाजिक घटक स्पष्ट होतात. काही संशोधकांनी आधुनिक ध्वनिशास्त्रीय साधनांचा वापर करून ध्वनींच्या स्पेक्ट्रोग्राफिक विश्लेषणाद्वारे उपभाषांतील फरक अधिक वैज्ञानिक पद्धतीने नोंदवले आहेत.

याशिवाय, साहित्याच्या आढाव्यात लोकसाहित्य, बोलीभाषेतील साहित्यनिर्मिती, लोकगीत, नाट्यसंवाद आणि दैनंदिन संभाषण या स्रोतांवर आधारित संशोधनालाही महत्त्व दिले गेले आहे. कारण उपभाषेचे खरे ध्वन्यात्मक स्वरूप हे लिखित भाषेपेक्षा बोलभाषेत अधिक स्पष्टपणे प्रतिबिंबित होते. अनेक संशोधकांनी क्षेत्रीय सर्वेक्षण, ध्वनिमुद्रण, मुलाखती आणि प्रत्यक्ष संभाषणाच्या नोंदी यांच्या आधारे उपभाषांचा अभ्यास केला आहे. त्यामुळे उपभाषेतील उच्चारभेद, स्वरसंरचना, शब्दोच्चारातील लयबदल आणि प्रादेशिक टोनल वैशिष्ट्ये यांचा सखोल अभ्यास शक्य झाला आहे.

मराठी उपभाषांच्या तुलनात्मक ध्वन्यात्मक अभ्यासात प्रमाण मराठीशी तुलना हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे. प्रमाण भाषेच्या संदर्भात उपभाषांतील बदल समजल्यास भाषेच्या मानकीकरणाची प्रक्रिया, शिक्षणव्यवस्थेतील भाषेचा वापर, तसेच माध्यमांमधील भाषिक रूप यांचा अभ्यास अधिक स्पष्ट होतो. काही अभ्यासांनी असे सूचित केले आहे की शहरीकरण, शिक्षण आणि माध्यमांचा प्रभाव वाढल्यामुळे काही उपभाषांचे ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्य हळूहळू प्रमाण मराठीकडे झुकत आहेत. मात्र ग्रामीण भागात अजूनही पारंपरिक उच्चार पद्धती टिकून आहेत.

अलीकडील संशोधनात समाजभाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनातूनही उपभाषांचा अभ्यास केला जात आहे. यात वय, लिंग, शिक्षण, सामाजिक स्तर आणि व्यवसाय या घटकांमुळे ध्वन्यात्मक बदल कसे होतात याचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, तरुण पिढीत प्रमाण मराठीचा प्रभाव अधिक दिसतो, तर वृद्ध पिढीत पारंपरिक उपभाषेचे ध्वन्यात्मक स्वरूप अधिक स्पष्ट दिसते. यामुळे भाषेतील बदलत्या प्रवाहांचे आकलन होते.

एकूणच साहित्याच्या आढाव्यातून असे दिसते की मराठी भाषिक प्रदेशातील प्रमुख उपभाषांचा ध्वन्यात्मक तुलनात्मक अभ्यास हा भाषेच्या इतिहास, संस्कृती, समाजरचना आणि भाषिक ओळख यांच्याशी घनिष्ठपणे जोडलेला आहे. या अभ्यासांमुळे केवळ भाषिक विविधतेचे दस्तऐवजीकरण होत नाही, तर भाषेच्या संवर्धन आणि जतनासाठीही महत्त्वाची दिशा मिळते. भविष्यात अधिक प्रगत ध्वनिशास्त्रीय तंत्रज्ञान, संगणकीय भाषाविज्ञान आणि डिजिटल ध्वनिमुद्रण साधनांचा वापर करून या क्षेत्रातील संशोधन अधिक व्यापक आणि

अचूक होण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे मराठी उपभाषांच्या ध्वन्यात्मक अभ्यासाचे महत्त्व आगामी काळात अधिक वाढणार आहे आणि भाषिक वारशाचे जतन करण्यासाठी या संशोधनाला विशेष महत्त्व प्राप्त होईल.

प्रमुख मराठी उपभाषांचे ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्ये

मराठी उपभाषेत स्वरांची चढउतार-ह्रस्वता, अनुनासिकता, व्यंजन उच्चार आणि लयीतील चढ-उतार या मध्ये गुणदर्शकता. उदाहरणार्थ, कोकणी उपभाषेत स्वरांची चढाओढ ठळकपणे सांगतात, तर वऱ्हाडीमध्ये व्यंजनांचे कठोर उच्चार करतात.

मराठी भाषा ही इंडो-आर्यन भाषाकुल एक समृद्ध व प्राचीन भाषा असून भौगोलिक विस्तार मोठ्या प्रमाणात आहे. महाराष्ट्र राज्यगोवा, कर्नाटक, मध्यप्रदेश व गुजरातच्या काही भागांत मराठी भाषिक समुदाय उपस्थिततो. या विस्तृत भौगोलिक व सामाजिक पटलावर मराठीच्या अनेक उपभाषिकांचा विकास झाला आहे. या उपभाषा भित्रीकरण शब्दसंपत्ती किंवा व्यावसायपुरत्याच नसून, त्यामध्ये ध्वन्यात्मक स्तरावर भिन्नता भिन्नता. ध्वन्यात्मक- गुण म्हणजे उच्चार, स्वरव्यनांची रचना, नासिकता, लय (ताण) व तालुक अभ्यास होय. मराठीच्या कोकणी, वऱ्हाडी, देशी, अहिराणी मालवणी व खानदेशी उपभाषा, विवादात्मक अभ्यास ध्वनी ठरतात (देशपांडे, १९७९).

मराठी प्रमाणभाषेची ध्वनीरचना ही संस्कृतप्रभावित असून हे स्पष्ट स्वर-व्यंजन व्यवस्था करते. स्थानिक भाषा, शेजार भाषांचा, सामाजिक आणि ऐतिहासिक पार्श्व संवादात्मक घटक घटक घटकांमध्ये बदल घडवून आणले गेले. केळकर (1996) यांच्या मते, आपली भाषा जेव्हा विविध सामाजिक स्तरावर चालते, तेव्हा त्यांच्याकडून ध्वनी नैसर्गिकरित्या निर्माण होते. मराठी उपभाषेत ही विविधता विशेषत्वाने उच्चारपद्धतीत जाणते.

कोकणी उपभाषा ही कोकणी पट्टत बोलली जाते. या उपभाषेचे ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्य म्हणजे स्वरांची दीर्घता आणि अनुनासिकतेचा मोठा वापर. कोकणी मराठीत अनेक शब्द उच्चार प्रमाण मराठीपेक्षा लांब स्वरांनी केले. उदाहरणार्थ, काही स्व दीर्घ उच्चारले जातात, राज्याला विशिष्ट लय प्राप्त होते. तसेच नासिक ध्वनींचा वापर अधिक उच्चारात गोडवा व प्रवाहीपणा जातो. कोकणी भाषेवर कोकणी व कन्नड भाषांचा प्रभावही पक्ष, ज्याचा ध्वन्यात्मक परिणाम परिणाम होतो (आपटे, 1991).

वऱ्हाडी ही विदुर्भावादी प्रचलित भाषा आणि ध्वन्यात्मक स्वरूप उप कोकणीपेक्षा भिन्न आहेत. वऱ्हाडी मराठीत व्यंजने उच्च तुलनेने कठोर व ठसठशीत असतात. काही स्वर लघुरूपात उच्चारले जातात, तर काही शब्दांत स्वर गाळण्याची (स्वर घट) प्रवृत्तीते. उदाहरणार्थ, मराठी स्पष्टपणे उच्चले जाणारे स्वर व वऱ्हाडीत संक्षिप्त

संपूर्ण प्रमाण. तसेच हिंदी लोकांचे संपर्क व ऱ्हाडी काही ध्वनीसंयोजन निवडणूक उच्चारले जातात, त्यांची स्वतंत्र ओळख निर्माण होते (देशपांडे, 1979).

मराठी किंवा पश्चिम महाराष्ट्रातील उपभाषा ही प्रमाण मराठीच्या सर्वात जवळची मानली जाते. या उपभाषेतील ध्वन्यात्मक गुणधर्म तुलनेने स्थिर असतात आणि स्वर-व्यंजन उच्चार स्पष्ट आणि प्रमाणभाषेत असतात. तथापि, स्थानिक. उदा., काहींत स्वर तनाव स्थिती भाग असते. तरीही, एकूणच मराठी ही प्रमाण मराठीच्या ध्वन्यात्मक चौकटीत बसणारी उपभाषा मानली जाते (केळकर, 1996).

अहिराणी भाषा ही खान देश बोलली जाते तिच्या ध्वन्यात्मक आणि स्थानिक आदिवासी व गुजराती-हिंदी भाषांचा प्रभाव पक्ष पक्ष. अहिराणीमध्ये स्वर बदल (स्वर बदल) आणि व्यंजनांचे अपभ्रंशित उच्चारतात. काही व्यंजनांचे उच्चार प्रमाण मराठीपेक्षा वेगळे केले जातात. या उपभाषेताची लय जलद आणि काही शब्द उच्चार संक्षिप्त. या वैयक्तिक स्वतंत्र अहिराणी मराठीची ध्वन्यात्मक ओळख तयार होते (आपटे, 1991).

मालवणी उपभाषा दक्षिण कोकण ही प्रचलित आणि ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. मालवणीत स्वर विशिष्ट चढ-उतार (स्वर) करतात. आवाज एक विशिष्ट ताल व लयते जाणते. अनुनासिक ध्वनी आणि दीर्घ स्वरांचा मोठा उपयोग होतो. मालवणीवर कोंकणी व कन्नड भाषांचा प्रभाव काही ध्वनी प्रमाण मराठीपेक्षा उच्चारले जातात. हे ध्वन्यात्मक घटक मालवणीला सुरक्षा सुरक्षा (देशपांडे, 1979).

खानदेशी मराठी ही अहिराणीशी साधर्म्य राखणारी असली तरी तिच्यात काही स्वतंत्र ध्वन्यात्मक गुणधर्म आहेत. देशी उपभाषेत स्वर-विंजनांची रचना आणि बोलण्याची गती जलद असते. काही शब्दांत स्वर गाळले जातात, तर काही ठिकाणी व्यंजनांचा जोरकस उच्चार होतो. या उपभाषेवर व गुजराती भाषांचा प्रभाव प्रकर्षाने नेता, परिणाम ज्याचा ध्वनी अस्तित्वावर आढळो, केळकर (1996).

एकूणच घटक, प्रमुख उपभाषा ध्वन्यात्मक मराठी ही त्यांची भौगोलिक स्थान, सामाजिक रचना, शेजारच्या भाषांचा संपर्क आणि ऐतिहासिक पार्श्व यांच्यातील घट्टपणे निगडित आहेत. या उपभाषा ध्वन्यात्मक विल्हे मराठीची समृद्धता दाखविते. उपभाषा उच्चारभेद आणि मराठीची मूलभूत ध्वनीरचना आहे, हे विशेष उदाहरण आहे. भविष्यातमुद्रण, क्षेत्रीय आधुनिक भाषावैज्ञानिक साधनांच्या साहाय्याने या उपभाषिकांचा अधिक सखोल ध्वन्यात्मक अभ्यास मराठीच्या विकासप्रक्रियेचा अधिक व्यापक आवाज समोर येईल.

तक्ता : मराठीच्या प्रमुख उपभाषांचा ध्वन्यात्मक तुलनात्मक अभ्यास

उपभाषा	प्रमुख प्रदेश	ध्वन्यात्मक वैशिष्ट्ये
कोकणी	कोकण विभाग	दीर्घ स्वर, नासिक ध्वनींचा अधिक वापर

स्वदेशी मराठी किंवा शीक असणे प्रमाण उपभाषा पाश्चिक मराठी स्वीकारते. या उपभाषेची ध्वन्यात्मक रचना तुलनेने समानता आणि प्रमाणभाषेची रचना आहे. स्वरांची व्यवहार, व्यंजन उच्चार आणि शब्दलय या सर्वलोक ही उपभाषा प्रमाण मराठी साधर्म्य दाखविते. फक्त शिक्षण, प्रशासक आणि माध्यमांमध्ये देशी मराठीचा वापर अधिक फायदा पक्ष. तथापि, बोलीचा प्रभाव काही प्रकार या उपभाषेतही जाणतो (देशपांडे, 1979).

अहिराणी उपभाषा खानदेश प्रदेशात प्रचलित असून तिची ध्वन्यात्मक रचना अत्यंत वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या उपभाषेत स्वर आणि व्यंजनांचा स्थानिक बोलीचा मोठा प्रभाव उच्चो. काही शब्दांमध्ये स्वर बदल किंवा अनुनासिक उच्चार स्पष्ट करतात. गुजराती आणि हिंदी भाषांच्या संपर्कात अहिराणी उपभाषेत काही नवीन रूपे विकसित आहेत. मराठी मराठी इतर उपभाषा निर्माण अहिराणी ओळखते (आपटे, 1991).

मालवणी उपभाषा ही दक्षिण कोकण कोटि प्रचलित असून तिची ध्वन्यात्मक रचना लय जॅकला अत्यंत समृद्ध आहे. मालवणी स्थान शब्द उच्चारताना विशिष्ट चढ-उतार आणि तालबद्धता सिद्धते. अनुनासिक ध्वनींचा वापर आणि स्वरांचे दीर्घ उच्चारही या उपभाषेची घटक आहेत. याभाषेवर कन्नड कोंकणी भाषांचा प्रभाव स्पष्टपणे पक्ष, तिची ध्वन्यात्मक ओळख अधिक ठळक बनते (केळकर, 1996).

या उपभाषा तुलनात्मक ध्वन्यात्मक अभ्यास असे लक्षात ठेवा की सर्व स्थानिक अंतर सामाजिक, स्थलांतराची आणि इतर भाषांशी संवादात्मक ध्वनी संपर्क हे घटक बदलण्यासाठी कारणीभूत ठरतात. ज्या प्रदेशात द्विभाषिकता अधिक आहे, तेथे मराठी उपभाषा वर इतर भाषांचा प्रभाव जास्त पक्ष आहे. कमाल उच्चारपद्धती, स्वर-व्यंजन रचना आणि शब्दात फरक निर्माण होतो (देशपांडे, १९७९).

तुलनेने विश्लेषणात्मक लढा देण्याची मराठीची प्रमाणभाषा एकसंध असली तरी तिच्यासाठी उपभाषिक वैविध्याचे उदाहरण आहेत. या वैविध्या मूळ मराठी भाषा अधिक समृद्ध आणि गतिमान बनते. उपभाषा सामाजिक ध्वन्यात्मक भिन्न भिन्न भाषिक नसून ते सांस्कृतिक ओळखीहीतक आहेत. मराठी उपभाषा ध्वात्मक हा भाषावैज्ञानिक तुलनात्मक अभ्यासात्मक प्रश्न, तर सामाजिक अभ्यासाचा मुद्दाही मूल्याचा ठरतो (आपटे, 1991).

अंतिम असे म्हणता येईल की मराठी भाषिक प्रदेशातील प्रमुख उपभाषांचा ध्वन्यात्मक तुलनात्मक अभ्यास मराठीच्या विकासप्रक्रियेचे आकलन करून देतो. विविध अभ्यासक संशोधकांचे आधारे असे स्पष्ट होते की उपभाषा ध्वनी रचनात्मक भिन्नता ही मराठीच्या ताकदीची आणि तिच्या सांस्कृतिक व्यापकतेची साक्ष आहे. भविष्यात क्षेत्र सर्वेक्षण ध्वनिमुद्रण आणि वैज्ञानिकांच्या या विषयावर अधिक संशोधन होऊ शकते, साधने मराठी आधुनिक भाषेच्या ध्वन्यात्मक घटनांचा अधिक व्यापक पाहणी (केळकर, १९९६).

निष्कर्ष

या समीक्षात्मक अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की मराठी भाषिक प्रदेशातील उपभाषा ध्वन्यात्मकदृष्ट्या अत्यंत समृद्ध व वैविध्यपूर्ण आहेत. विविध संशोधनांच्या आधारे उपभाषांतील ध्वनीरचनात्मक भिन्नता स्पष्ट होते. भविष्यात क्षेत्रीय सर्वेक्षण व ध्वनिमुद्रणाच्या आधारे अधिक सखोल तुलनात्मक अभ्यास केल्यास मराठी भाषेच्या विकासप्रक्रियेचा अधिक स्पष्ट आढावा मिळू शकतो.

संदर्भ

- [1]. आपटे, एम. एल. (1991). सामाजिक भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा. दिल्ली: ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.
- [2]. कुलकर्णी, एस. बी. (2012). *मराठी उपभाषाओं का ध्वन्यात्मक अध्ययन*. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन।
- [3]. केळकर, ए.आर. (1996). मराठी भाषाशास्त्राचा अभ्यास. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
- [4]. खरे, जी. एच. (2010). मराठी बोलीभाषाओं के ध्वनि-वैशिष्ट्य. *भाषा और समाज*, 15(2), 45-60।
- [5]. जोशी, र. प. (2014). मराठी उपभाषाओं में स्वर एवं व्यंजन परिवर्तन. *भाषा विज्ञान पत्रिका*, 18(3), 112-128।
- [6]. तुळपुळे, शं. गो. (2008). *मराठी भाषा का इतिहास और उपभाषाएँ*. मुंबई: महाराष्ट्र साहित्य परिषद।
- [7]. देशपांडे, G. P. (1979). मराठी बोली. पुणे: डेक्कन कॉलेज.
- [8]. देशपांडे, अ. म. (2016). महाराष्ट्र की प्रमुख बोलियों का तुलनात्मक भाषावैज्ञानिक अध्ययन. *भारतीय भाषा अध्ययन*, 22(1), 78-95।
- [9]. देशपांडे, जी. पी. (१९७९). मराठी बोली. पुणे: डेक्कन कॉलेज.
- [10]. पाटिल, क. बी. (2018). खानदेशी और वरहाडी बोली का ध्वन्यात्मक तुलनात्मक अध्ययन. *भारतीय भाषिकी*, 30(2), 56-72।
- [11]. भोसले, स. त. (2021). मालवणी बोली का ध्वन्यात्मक विश्लेषण. *भारतीय भाषा शोध जर्नल*, 12(2), 90-105।
- [12]. राजवाडे, वि. का. (2005). *मराठी भाषाशास्त्र का परिचय*. पुणे: वरदा प्रकाशन।

- [13]. शिंदे, वि. डी. (2019). मराठी की क्षेत्रीय बोलियों का समाजभाषावैज्ञानिक अध्ययन. नई दिल्ली: हिंदी माध्यम प्रकाशन।
- [14]. सावंत, म. ग. (2013). कोंकणी प्रभाव और मराठी ध्वन्यात्मक संरचना. *दक्षिण एशियाई भाषा समीक्षा*, 9(1), 33–49।